

МАВЗОЛЕЙ МОМИНЕ ХАТУН В НАХЧЫВАНЕ

Куфическая надпись, исполненная из глазурованных кирпичей, высотой 97 см. заполняет пространство фриза и занимает особое место в композиции сооружения. Перевод арабо-персоязычной надписи следующий: Во имя Аллаха милостивого, милосердного. Приказал построить эту усыпанную царь премудрый, справедливый, вспомоществуемый, победоносный, великий, солнце религии (Шамс ад-Дина), защита Ислама и мусульман Джахан Пехлаван Ата бек Абу Джафар Мухаммад сын Ата бека Ильдегиза (для) славы мира и религии, честь Ислама и мусульман Момине-хатун, да помилует ее Аллах всевышний.

Мы уходим мир остается ((Мы умрем. Этот останется памятью.)) О Боже, отведи дурной глаз.

Там же в другой надписи говорится : "... .. Абу Джафар Мухаммад сын Ата бека Ильдегиза. Да осветит Аллах его могилу."

Надпись над рамкой портала: "Дата: мухаррам пятьсот восемьдесят второй год."

Месяц Мухаррам 582 г.х. = 24.03-23.04.1186 год.

Надпись на рамке портала: "Сделал Аджамии сын Абу Бакра, архитектора Нахчыванского."

Все стороны десятигранного мавзолея окаймлены по краям текстом из Корана. Важную роль в художественном оформлении этих надписей играют математические расчеты. Верхняя часть букв в куфических надписях, обрамляющих поверхность граней мавзолея соединена геометрическим орнаментом с верхними концами букв надписей, расположенных в соседних обрамлениях. Эта гармония, созданная Аджамии ибн Абу Бакром в этом неповторимом произведении искусства, превращает надпись в элемент украшения и завораживает исследователя.

Надпись, повторяющаяся на каждом из десяти арок, по граням мавзолея арабо-язычная в переводе

Мавзолей в народе назван "Ата бек гюмбази". Построен в 1162 году, спустя 26 лет после строительства мавзолея "Ата баба" - Йусуфа сына Кабира ан-Нияза зодчим Аджамии ибн Абу Бакра Нахчывани. Памятник состоит из подземной и наземной частей. Наземная часть мавзолея имеет форму десятигранника. Каждая из внешних граней мавзолея решена в виде неглубокой ниши, завершенной кверху сталактитовой композицией. Поверхности всех граней покрыты сплошным узором различного по рисунку геометрического орнамента и надписей - эпиграфического мотива. Здесь, используя красивый куфический почерк арабского шрифта, похожего на геометрический орнамент, зодчий в декоре памятника, усиливая художественную выразительность, создал единый колорит всего сооружения. Надписи, так же как орнаментации мавзолея, выполнены из набранного по рисунку кирпича.

означает “Царство принадлежит Аллаху единному, побеждающему.”

Надпись над аркой двери портала в переводе означает “... и мутавалли (заведующий вкуфами) амир Нур ад-Дин, начальник конницы и сборщик налогов во владения атабекских. Сделал Аджами сын Абу Бахра, архитектора Нахчыванского.”

На внутренней поверхности сферического купола мавзолея имеется четыре круглых медальона. Эти медальоны помещены на северо-восточной, юго-восточной, юго-западной, и западной сторонах купола и внутри заполнены орнаментом и надписями, содержащие имена Мухаммада, Абу Бахра, Омара, Османа Али, Хасана, Хусейна.

Достигнутый здесь автором декоративный эффект, полное впечатление пластического растительного орнамента и компоновка надписи поистине бесподобны по виртуозности декоративного исполнения. Эта виртуозность особенно впечатляет при сравнении с медальоном из Султани в Южном Азербайджане – своеобразным шедевром декоративной трактовки надписей, весьма присущей азербайджанскому искусству.

По мнению архитектора Т.Багирзаде, руководившей реставрационной работой, произведенной в 1956 году в мавзолее, медальоны (диаметром 150 см.) использовали также как астрономический компас, определяющий киблу. Оси их взаимно перпендикулярны, но не связаны с расположением двери. Розетки точно ориентированы по странам света. Угол отклонения дверного проема составляет $22^{\circ}18'$, в Азербайджане таким образом определяют местоположение михраба. Они исполнены на гаже, надписи выступают на 1,5 см. над общей плоскостью розетки.

Кто такая Момине-хатун и кто построил мавзолей? Слова в надписи, проливающий свет на этот вопрос к сожалению стерты. Об этом в литературе существует два мнения.

Некоторые исследователи, говорящие о мавзолее, принимают Момине-хатун за жену Ата бека Ильдегиза, по М.Гартману, специалисту по истории сельджуков постройка мавзолея была начата Атабеком Ильдегизом, а завершена его сыном Джахан Пахлаваном Мухаммадом, и принимая во внимание смерть Ильдегиза, в 568 г. он предполагает, что постройка мавзолея была завершена в течение 14 лет.

Академик Зия Муса оглы Буньятов, исследуя этот вопрос на основе трудов таких авторов, как Равенди, Ибн ал-Азрак ал-Фарики, датирует смерть Момине-хатун 9 раби-ал-аввал 571 г.х.=30.09.1175.

Один из медальонов
внутри мавзолея Момине-хатун

Грань мавзолея Момине-хатун

По его мнению она была женой Ата бека Ильдегизиды.

По мнению А.Алескер-заде (его источники Равенди, Хамдуллах Казвини, Тарихе-Гозиде. Мирхонд Ровзат ас-сафа), упоминаемая в надписи Момине-хатун не является женой Ата бека Ильдегизиды и мавзолеем построен сыном Ильдегиза Мухаммадом. Постройка мавзолея и смерть Джахан Пахлавана в одном и том же году, т.е. в 582 г.х.=1186-87 гг. Дата смерти Джахан Пахлавана показана в работе Ибн ал-Асира и Хондемира 582 г.х.

Предполагается, что сам Джахан Пахлаван захоронен в этом мавзолее. Существует мнение о том, что Атабек Ильдегиз умер в 563 г. Он и его жена были похоронены в Хамадане в мавзолее при комплексе медресе, построенном при жизни Атабека Ильдегиза. (Довлат шах Самарканди. Тазрикет уш-Шуара, Лейден, 1318, с. 117.).

К сожалению, в 1992 году в городе Тебризе в Управлении охраны памятников архитектуры и ис-

тории нам сообщили, что комплекс упомянутых сооружений не сохранился.

Мы считаем, что мавзолеем был построен Джахан Пахлаваном для его жены Захиды-хатун. Она была умным, способным дипломатом и правительницей Нахчыванской области. Носила титул Момине-хатун. Казна Ильдегизского государства, находящегося в крепости Алинджа, была в ее распоряжении. После смерти Захиды-хатун Нахчыванской областью управляла ее дочь ал-Джалалия.

Наподалеку от мавзолея, по приказу Джахан Пахлавана был построен портал с двумя минаретами, которые были разобраны в начале XX века. 🌱

*Мешадиханум НЕЙМАТ,
доктор исторических наук,
член корреспондент Национальной
академии наук Азербайджана*

Специально для "IRS-НАСЛЕДИЕ"

Нахчыван түрбэләри

Азербайджанын орта эср хатирә ме'марлығынын эн кениш јазылмыш типи гүлләвари түрбәләрдир. Дунја ме'марлығында инсан хатирәсини монументал бичимләрлә әбәдиләшдирмәјин эн уғурлу өрнәкләриндән олан гүлләвари түрбәләр Сәлчуглар дөврүнүн ме'марлыг феноменидир. Онларын интенсив формалашма просеси Сәлчуглар дөврүндә кетмиш, XI-XII јүзилликләрдә биткин гурулуш композијасы алараг, кениш әразидә дајаныглы ме'марлыг типинә чеврилмишдир.

Бичиминә кәрә "гүлләвари түрбәләр" адландырылган хатирә тикилиләри әсасән оғуз түркләринин јашадығы Анадолу, Азербайжан вә Хорасанда локаллашмышдыр. Азербайжан әразисиндә галан чохсајлы гүлләвари түрбәләрин тарихчә эн гәдими XI јүзилә айд ики Хәррәган түрбәсидир. (Гәзвин јахынлығында "Гоша имам" түрбәләри). Бу ме'марлыг типинин Азербайжанда эн монументал өрнәкләри исә XII јүзилин икинчи јарысы (Мараға, Нахчыван, Урмијә вә с.) вә XIV јүзилин биринчи јарысында (Гарабағлар, Бәрдә, Салмас, Хов вә с.) учалдылмышдыр. Әлдә

олан материалларын арашдырылмасы вә тәһлили кәстәрир ки, гүлләвари түрбәләрин тәкамүл просесиндә нахчыванлы ме'марларын, хүсусән дә Әчәми Әбубәкр оғлу вә Әһмәд Әјјуб оғлунун бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Икигатлы гурулушу (јералты сәрдабә вә јерүстү гүллә) олан түрбәләрин үст бөлүмү силиндр, куб вә ја призма бичимли кәвдәдән ибарәт олуб, икигатлы күнбәзлә өртүлүрдү. Ме'мар Әчәми Нахчыванинин саламат галмыш ики әсәри призматик кәвдәли түрбәләрдир. Ме'марын чохүзлү тутумлара үстгүнлүк вермәси, һеч шүбһәсиз, онун даһа динамик вә ојнаг композијалар јаратмаг истәји илә бағлы олмушдур. Призматик кәвдәнин бичиминдән доған дикинә бөлкүләр, монументаллығы азалтмадан бинаја әлава вертикаллыг верир, ону инчәләшдирир. Бунунла јанашы, чохүзлү кәвдә бир материалла-кәрничлә ишләјән ме'мара декор зәнкинлијини артырмаг имканы јарадыр. Бу сәбәбдән Јусиф Кусејир оғлу вә Мө'минә хатун түрбәләри бир рәнкли, бир фактуралы материалдан тикилдији һалда, онларын һејрәтләндиричи

көрүнүш занкинлији вардыр.

Лусиф Кусејир оғлу түрбәси (ашырым 5,2 метр) - Атабаба күмбәзи (1162) сон дәрәчә инчә нисбәтләри вә сәккизүзлү көвдәнин нахыш системи вә үзләмә техникасы илә ондан өнчә инша едилмиш түрбәләрдән сечилир вә Азәрбајчан хатирә ме'марлығынын јени мәрһәләјә жүксәлдијини нүмајиш етдирир.

Түрбә Азәрбајчан Атабәјләр дөвләтинин (1136-1225) баниси Шәмсәддин Елдәнизин арвады Мө'минә хатунун хатирәсинә тикилимишдир.

Мө'минә хатун түрбәси өз сәләфләрини илк өнчә өлчү ирилији вә план бичиминин мүрәккәблији илә өтмүшдүр. Түрбәнин сәрдабәси планда онбучаглы олуб, ашырымы 10 метрә јахындыр. Әчәми алт гатын мөһкәмлијинә хүсуси фикир вермиш, сәрдабәнин ортасында галын онүзлү дајаг гојмушдүр. Дајағын үзләри јан тәрәфләрә сиври тағбәндләрлә бирләшдијиндән, көбәләквари бүтөв вә дајаныглы өртүк конструксиясы јаранмышдыр. Бу мүһәндис фәнди сонрлар Авропада готик ме'марлыгда кениш тәтбиг едилмишдир.

Тәкчә Азәрбајчанын дејил, ислам өлкәләринин ән уча вә ән инчә композисиялы түрбәләриндән олан Мө'минә хатун түрбәсинин белә узунөмүрлүлүјү, илк олараг, онун мүһәндис һәллинин биткинлији илә бағлыдыр. Ме'мар Әчәми өз шаһ әсәриндә тәкчә бәдиш тәфәккурун дәринлији, зөвг инчәлији дејил, еләчә дә кениш ријазит бишијә вә зәнкин тәчрүбәјә әсәланан мүһәндислик дүһасы көстәрмишдир. Абидәнин мүкәммәл дајаг системи, хүсусилә сәрдабәсинин тектоник гурулушу әјани көстәрир ки, нахчыванлы ме'мар өз чагында "мүһәндисләр шејхи" адыны бош јерә дашымамышдыр.

Түрбәнин јерүстү гүлләсинин план бичими бајырда онбучаглы, ичәридә даирәвидир. Онбучаглы план сечими тәсәдүфи дејил: Мө'минә хатун түрбәсинин план-мәкан гурулушу бүтүнлүклә онлуг бөлүкү принципи үзрә гојлушдүр ки, бу да бөјүк мүтәнәсиблик вә инчә аһәнкдарлыг јарадан гызыл бөлкүнүн әсасыдыр.

Гүлләнин уча интерјерини гапајан күмбәзин ич сәтһиндә дөрд даирәви хонча-медалјон (диаметри 1,5 метр) перпендикулјар охлар үзәриндә гојлушдүр. Надир кәчтәрәшлыг әсәрләри олан бу медалјонларын композисия өзәји "Аллаһ" јазысыдыр. Бу өзәји бир-бири илә кәсишәрәк 6, 8 вә 10 бучаглы декоротив бичимли улдузлар јарадан адлар (пејғәмбәрин вә илк хәлифәләрин адлары) чеврәләјир. Гејд едәк ки, биринчи Хәррәган түрбәсинин ич тағча әјриләринин ортасында да даирәви медалјонлар чәкилимишдир. Чохлу рәмзи гуш вә әждаһа тәсвирләри олан бу хончалар ичәрисиндә 6 вә 8 бучаглы улдуз бичиминдә оланлары да вар. Һәм дә бу улдузлар чалкечир јолу илә стандарт әјрынтылардан јарадылмышдыр. Мө'минә хатун түрбәси хончалары бу әски түрк ән'әнәләринин инкишаф етмиш вә там исламлашмыш бичимидир. Әчәми күнәш вә планетләрин рәмзи олан бу даирәви хончалары интерјерин ән уча јеринә

- күмбәз әјриси ичәрисинә галдырмыш, јарыгаранлыг түрбә интерјерини јухарыдан мүгәддәс адларла "ишыгландырмышдыр".

Һәндәси орнамент (кириһ) сәнәти кими ме'марлыгда куфи китабәләрини дә Әчәми јени жүксәк сәвијәјә галдырмышдыр. Китабәләр онун әсәрләриндә о чағачан көрүнмәјән бәдии-естетик дәјәр вә өнәм алыр. Куфи китабәләринин боллуғу, мүрәккәблији, биткинлији, һәндәси орнаментләрлә гајнајыб гарышмасы бахымындан, Мө'минә хатун түрбәсинин Өн Асија рекионунда аналогу јохдур. Бу абидәдә мүһүм композисия говшагларындан башга, түрбә көвдәсинин күнч дајагларынын сәтһләри дә нахыш-јазыларла өртүлмүшдүр (2 дәфә Јасин сурәси тәкрар олунар).

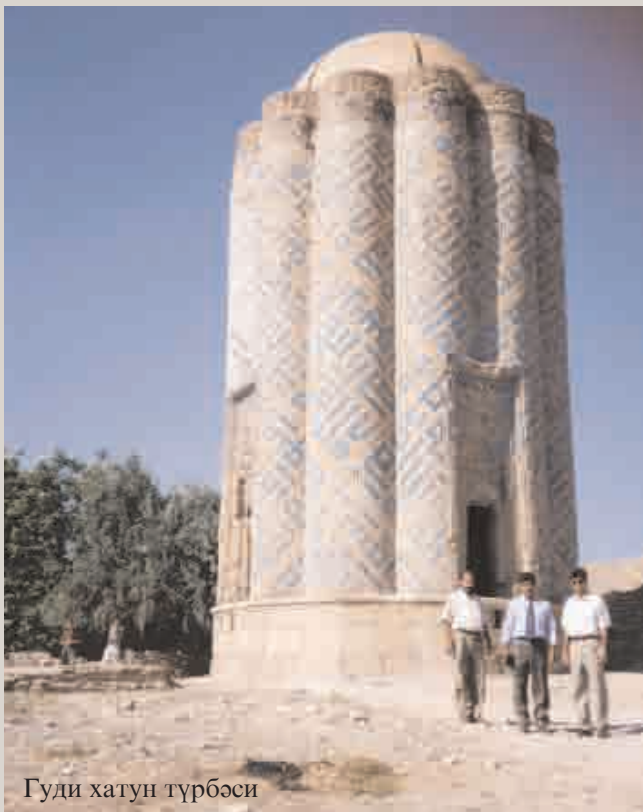
Азәрбајчанын бәлли гүлләвари түрбәләриндә карниз гуршағы олараг, көвдәни тамамлајан сталактитләрә илк дәфә Мө'минә хатун түрбәсиндә раст кәлинир.

Китабәләрдән ады бәлли олан Сәлчуг дөврү ме'марлары ичәрисиндә Әчәми Нахчывани даһа чох әсәринин (дөрд) еләмә бәлли олмасы илә сечилир. О, өзүнүн сәнәт дүһасы илә Сәлчуглар дөврү хатирә ме'марлығынын бир гәдәр ағыр вә сәрт үслубуна бөјүк инчәлик вә динамиклик кәтирди. Әчәминин шаһ әсәри Мө'минә хатун түрбәсини исә чәкинмәдән сонракы дөврүн - Елханиләр чағы үслубунун мүждәчиси сәјмаг олар.

Әчәми Нахчыванинин призма көвдәли гүлләвари түрбәләрин тәкамүл просесиндә ојнадығы ролу ме'мар Әһмәд Әјјуб Һафиз оғлу Нахчывани јуварлаг (салиндрик) көвдәли түрбәләрдә ојнамышдыр. Гүлләвари түрбәләрин инкишаф консепсиясынын башланғычында јуварлаг көвдәли түрбәләр дајанмышдыр: план-һәчм гурулушуна көрә онлар өз прототипләрини - гәдим түрк чадыр (јурд) моделини бир-баша тәкрар етмишдир. Елханиләр дөврүндә јуварлаг көвдәли түрбәләр даһа чох инкишаф етмишдир. Һәмин дөврүн устад сәнәткарларындан олмуш Әһ-

Күлүстан түрбәси

Гуди хатун түрбәси

мәд Нахчыванијә аид едилән үч әсәр дә јуварлаг көвдәли түрбәләрдир. Бунлар Бәрдәдә “Аллаһ, аллаһ” вә Әһсәдан баба, Гарабағлар кәндиңдә Гуди хатун түрбәләридир. Түрбәләрин үчү дә XIV әсрин биринчи јарысында инша едилмишдир.

Нахчыванлы ме'мар Әһмәдин мүәллиф имзасы Бәрдәнин “Аллаһ-Аллаһ” түрбәсиндә (1322) галмышдыр. Әһмин түрбә илә бир мәзарлығда олан вә сәрдабәси 60-чы илләрдә дағдылан Әһсәдан баба түрбәсини, үслуб вә иншаат техникасы ејнилијинә көрә, арашдырычылар һәмин ме'марын әсәри сајырлар. Арашдырычы С.Кәримзадә исә күнеј баштағында јерләшән дағдымыш китабәни бәрпа етмәклә, Гарабағлар (Гуди хатун) түрбәсинин ме'марынын Әһмәд Әјјуб оғлу Нахчывани олдугу гәнаәтинә кәлмишдир.

Гүлләвари түрбәләрин ән'әнәви гурулушунда тикилмиш бу үч јуварлаг көвдәли түрбәнин ајдын сезилән өзүнәмәхсуслуғлары вар: үчүнүн дә сәрдабәсинин планы дүзкүн һәндәси бичимә тағчалар артырылмасы јолу илә әмәлә кәлмишдир. Гуди хатун вә “Аллаһ-Аллаһ” түрбәләриндә квадрат, Әһсәдан баба түрбәсиндә алтыбучаг бичимли артырмаларла план мүрәккәбләшдирилмишдир. Белә һәлл нәтичәсиндә һәм мүһәндис, һәм функционал, һәм дә естетик бахымдан олдугча мүкәммәл гурулуш јарадылмышдыр. Истәр мәкан һәллиңә, истәрсә дә кашы бәзәјинин јүксәк бәдии вә техника кејфијәтләринә көрә, Әһсәдан баба түрбәсинин сәрдабәси јуварлаг көвдәли түрбә јарадычылығында зирвә сајыла биләр.

Азәрбајчанын хатирә ме'марлығында чохүзлү көвдәләри олан түрбәләрин тәкамүл просеси Мө'минә хатун түрбәсиндә баша чатмышдырса, даирәви

көвдәли түрбәләр ән камил бичими Гуди хатун түрбәсиндә алды. Гуди хатун түрбәсинин Азәрбајчан ме'марлығында тутдуғу јүксәк јер илкин оларағ онун бу кејфијәти илә бағлыдыр. Гарабағлар түрбәси Ел-ханиләр дәвләтинин (1256-1357) баниси һулакү ханын арвады Гуди хатунун хатирәсинә тикилмишдир.

Јералты сәрдабә вә јерүстү уча тутумдан ибарәт ән'әнәви икигатлы гурулушу сахлајан Гуди хатун түрбәси ады чәкилән түрбәләрдән јерүстү тутумунун бүзмәли бичими илә сечилир. Белә ки, онун даирәви көвдәсинин бајыр сәтһи 12 јарымсилиңдр шәклиңдә ишләнмишдир. Кәнардан баханда адама елә кәлир ки, түрбәнин тутуму даирә бојунча дүзүлмүш инчә бичимли вә бәзәкли сүтун топасыңдан јаранмышдыр. Дәрин мүһәндис тәфәккүрүнү әкс етдирән бу фәнд, һәм дә даирәви тутумун ағырлығыны хејли азалтмыш, түрбәнин композисијасына ојнағлығ, өзүмлү инчәлик, јүксәк емоционаллығ вермишдир. Бу көзәл сүтунлары көј ширәли кәрпичләрин сыраларыңдан һөрүлмүш торвары саја нахыш шәбәкәси бир-биринә визуал “сарыјыр”. Шәбәкәнин ири квадрат көзләри јазы - нахышларла долдурулмушдур. Көвдәнин әјри сәтһләриндә гырмызымтыл вә көј рәнкли кәрпичләрин үфғи вә дикиңә дүзүмүңдән јарадылан бу јазы - нахышлар мүәјјән семантик вә рәмзи мә'на дашымағла јанашы, абидәјә һәм дә ири мигјас, әзәмәтли көрүнүш верир.

Гуди хатун түрбәсини Азәрбајчанын бу тип түрбәләриндән фәргләндирән вә инчәлији күчләндирән башга чәһәт онун јерүстү тутумунда баш тағ композисијалы дөрд ашырымын - гапы көзләринин олмасыдыр. Бир сөзлә, ме'мар Әһмәд Нахчывани Гуди хатун түрбәсиндә хатирә абидәләри үчүн зәрури олан рәмзилијә вә бәдиилијә үстүңлүк вермиш, тәнтәнәли вә монументал ме'марлығ образы јаратмышдыр.

* * *

Нахчыван ме'марларынын ән'әнәви түрбә типинин тәкамүл просесиндә јүксәк сонучлара јетдијинин дәјәрли өрнәкләриндән бири дә Чулфа рајону әрази синдәки Күлүстан түрбәсидир. Мүәллифи, сифаришчиси, дәғиг тикилмә тарихи билинмәјән, анчағ Елханиләр дәврүнүн (XIII әср) абидәси олдугу аз шүбһә доғуран Күлүстан түрбәси, сәрдабәси јер үстүнә чыхарылмыш вә бу сәбәбдән көвдәси икигатлы гурулуш алан хүсуси гүлләвари түрбә типинин Азәрбајчан әразисиндә саламат галмыш надир әсәридир. Бүтүнлүклә гырмызы туфдан учалдылан түрбәнин јалныз гатларарасы күнбәзи кәрпичдән јығылмышдыр. Күлүстан түрбәсинин дашда јонулмуш нахышлары Мө'минә хатун түрбәсинин кәрпичдән јығылмыш һәндәси нахышларыңдан даһа инчәдир.

Бүтөвлүкдә Азәрбајчанын хатирә ме'марлығынын бир сыра типләринин тәкамүл просесиндә нахчыванлы ме'марлар мүһүм рол ојнамышлар. ■

Чәфәр ГИЈАСИ,
профессор, АМЕА-нын мухбир үзвү